

STAROŻYTNE PRZEKŁADY PISMA ŚWIĘTEGO

W epoce apostołowskiej chrześcijaństwo było rozpowszechnione w głównych regionach basenu Morza Śródziemnego. Ekspansja była wynikiem przede wszystkim działalności św. Pawła i innych apostołów, którzy podjęli nakaz misyjny pozostawiony przez Jezusa: „Idźcie i czyńcie uczniami wszystkie narody...” (Mt 28,19), w czym towarzyszyła im Boża Opatrzność. Do szybkiego rozprzestrzeniania się orędzia chrześcijańskiego przyczyniła się też diaspora żydowska, licznie obecna w starożytnym świecie. To pośród niej rodziły się pierwsze wspólnoty wyznawców Jezusa. Przekazywanie dalej nauki Chrystusa ułatwiała też jedność administracyjna Cesarstwa Rzymskiego i sieć dróg. Wreszcie należy wspomnieć prześladowania chrześcijan ze strony władz rzymskich, mające wielokrotnie miejsce aż do początków IV wieku po Chrystusie, których skutkiem było szukanie przez chrześcijan gościny poza granicami Cesarstwa.

Rzymski Bliski Wschód miał wspólnoty chrześcijańskie praktycznie wszędzie już w epoce apostołowskiej. W tym samym czasie chrześcijanie dotarli do Egiptu. Do Mezopotamii i Persji chrześcijanie zawędrowali po prześladowaniach rzymskich z początków III wieku. W połowie III wieku wspólnoty chrześcijańskie tworzą zorganizowaną organizację kościelną w Arabii (rejon na wschód od Palestyny). W początkach IV wieku całkowicie chrześcijańska jest Armenia.

Ekspansja terytorialna chrześcijaństwa rodziła potrzebę przekładu Pisma Świętego, zarówno Starego, jak i Nowego Testamentu, na języki używane przez ludność danego regionu. Tak powstają przekłady Biblii na język łaciński, syryjski, koptyjski, etiopski, ormiański, gruziński i gocki. Przed V wiekiem fragmenty Pisma Świętego są przetłumaczone również na język arabski, perski i nubijski.

1. *Septuaginta*

Diaspora to nazwa zjawiska rozproszenia się Żydów na obcych ziemiach (podobny fenomen dotyczył w historii także innych wspólnot narodowych i religijnych, co ma miejsce również i współcześnie). Początki diaspory żydowskiej łączy się zwykle z upadkiem Izraela w 722 roku przed Chrystusem, kiedy to wojska asyryjskie zdobyły Samarię, oraz Judy w 586 roku przed Chrystusem, gdy Babilończycy zniszczyli Jerozolimę. Po tych wydarzeniach część ludności została przesiedlona na terytoria zwycięskich imperiów, Asyrii i Babilonii. Diaspora powstawała nie tylko na skutek deportacji. Skupiska ludności żydowskiej na starożytnym Bliskim Wschodzie pojawiały się często wskutek kontaktów handlowych czy w wyniku zaciągania się do służby innych państw. Po 586 roku przed Chrystusem część mieszkańców Judy, by uniknąć przesiedlenia do Babilonii, sama wybrała kierunek ucieczki do Egiptu.

Mimo że dekret Cyrusa, króla perskiego, z 538 roku przed Chrystusem umożliwił Żydom powrót do ojczyzny, to znaczna ich część pozostała na obczyźnie. Najsilniejsza i najliczniejsza diaspora żydowska ukształtowała się w Egipcie, gdzie Żydzi zamieszkiwali w wielu ośrodkach: Aleksandrii, Dafne, Memfis, Tebach czy Elefantynie. Diaspora ta rosła bardzo szybko. Przyjmuje się, że w początkach I wieku przed Chrystusem było ok. 1 mln Żydów w Egipcie (przy 7 mln ludności pochodzenia greckiego i rdzennie egipskiej), zaś w samej Aleksandrii zamieszkiwało ok. 100 tys. Żydów. Szczególnie żywa była właśnie wspólnota żydowska w Aleksandrii. Tu tłumaczono od połowy III wieku przed Chrystusem Biblię hebrajską na grekę, tu pod koniec I wieku przed Chrystusem powstała Księga Mądrości, w tym mieście działał Filon, wielki myśliciel żydowski zmarły ok. 40 roku po Chrystusie.

a) Powstanie *Septuaginty*

List Arystesza do Filokratesa to ujęte w formie listu opowiadanie o okolicznościach powstania greckiego przekładu Pięcioksięgu (Tory). Przedstawia on, jak król Ptolemeusz II Filadelf, rządzący Egiptem w latach 285-246 przed Chrystusem, pragnął stworzyć w Aleksandrii bibliotekę, która gromadziłaby wszystkie księgi świata. Od swego bibliotekarza Demetriusza z Faleronu dowiedział się, że w bibliotece królewskiej nie ma jeszcze egzemplarza Tory żydowskiej. Dlatego przez ręce Arystesza i innych Żydów posyła list do Eleazara, arcykapłana w Jerozolimie, z prośbą o sześciu starszych z każdego pokolenia Izraela, którzy opanowali Prawo i byli zdolni do jego przekładu na grekę. W tym miejscu list przynosi szczegółowy opis życia religijnego w Jerozolimie (wygląd świątyni, ubiór arcykapłana itd.). Arcykapłan odpowiada pozytywnie na prośbę Ptolemeusza. Po przybyciu 72 starszych do Aleksandrii zostali oni podjęci przez Ptolemeusza ucztą trwającą siedem dni, w trakcie której król – zadając im pytania – chciał się upewnić co do ich mądrości. Po tej swoistej próbie zostali skierowani na wyspę Faros w pobliżu Aleksandrii, gdzie w odosobnieniu przez 72 dni tłumaczyli Biblię hebrajską. Po ukończeniu jej przekładu na grekę, gdy została odczytana wobec przełożonych wspólnoty żydowskiej w Aleksandrii, dzieło wzbudziło zachwyt do tego stopnia, iż została nałożona klątwa na kogokolwiek, kto odważyłby się coś zmienić w dokonanym tłumaczeniu. Król Ptolemeusz po lekturze Tory wpadł w trwające trzydzieści dni osłupienie, po którym rozkazał otoczyć troską święte księgi Żydów, samych zaś tłumaczy odesłał do Jerozolimy z drogocennymi podarunkami.

Wiarygodność historyczna *Listu Arystesza* jest dyskutowana wśród naukowców. Autorem listu jest anonimowy Żyd z Aleksandrii piszący w drugiej połowie II lub w początkach I wieku przed Chrystusem. Opowiadanie zawiera kilka nieścisłości. Przykładem może być wzmianka o Demetriuszu z Faleronu, który miał być głównym bibliotekarzem za Ptolemeusza II, podczas gdy w rzeczywistości za jego panowania przebywał na wygnaniu. Trudno też uznać za wiarygodny przekaz o czołobitności Ptolemeusza czy w ogóle pogan wobec Żydów. Trzeba jednak dodać, iż cenne historycznie są zawarte w liście opisy Jerozolimy epoki hellenistycznej.

Dyskusyjna wiarygodność historyczna *Listu Arystesza* skłania do uznania, iż pierwszym celem jego napisania niekoniecznie była chęć przedstawienia historii przekładu *Septuaginty*. List ma charakter przede wszystkim apologetyczny i stanowi obronę greckiego przekładu Biblii hebrajskiej przez Żydów egipskich wobec zarzutów wysuwanych przez Żydów palestyńskich. List mógł być też pochwałą Tory i w ogóle judaizmu wobec kultury hellenistycznej. W tym kontekście przyczyna, dla której powstał przekład grecki Biblii hebrajskiej, wydaje się wykraczać poza potrzeby liturgii, w której grekojęzyczni Żydzi nie byli w stanie śledzić tekstów czytanych po hebrajsku. Nie można też wykluczyć, że przekład powstał na wspomniane wcześniej potrzeby apologetyczne, a może nawet misjonarskie wobec pogan. Niewątpliwie Biblia grecka służyła budowaniu i umacnianiu tożsamości żydowskiej w diasporze.

b) Recepcja *Septuaginty* w starożytności

Z czasem przełożono na język grecki także pozostałe części Biblii hebrajskiej: „Proroków” i „Pisma”. Przy tłumaczeniu były zaangażowane różne osoby, przez co styl *Septuaginty* nie jest jednolity. Przekład grecki zawiera księgi nie tylko Biblii hebrajskiej, lecz również teksty greckie, które były uznawane za święte we wspólnocie Żydów aleksandryjskich (Tb, Jdt, Bar, Mdr, Syr, 1-2 Mch). W kanonie biblijnym przyjętym przez Kościół katolicki księgi te są nazywane deuterokanonicznymi, natomiast w judaizmie, który przyjął ostatecznie kanon palestyński, są traktowane jako apokryfy. W *Septuagincie* niektóre księgi (np. Księga Hioba i Księga Jeremiasza)

różnią się również długością czy porządkiem tekstów w stosunku do ksiąg występujących w Biblii hebrajskiej, co tłumaczy się tym, że w czasach, kiedy dokonywano przekładu na grekę, tekst hebrajski Biblii nie był jeszcze w pełni ustalony.

Septuaginta stała się Biblią nie tylko grekojęzycznych Żydów, ale również pierwotnego Kościoła, w którym znajomość greki, przez fakt ekspansji chrześcijaństwa na tereny Imperium Rzymskiego, była niemal powszechna. Kontrowersje między Synagogą i Kościołem, a także pojawienie się ustalonego tekstu hebrajskiego w początkach II wieku po Chrystusie, sprawiły, że *Septuaginta* straciła na znaczeniu we wspólnotach żydowskich, pozostając natomiast w powszechnym użyciu – jako tekst Starego Testamentu – we wspólnotach chrześcijańskich.

2. *Wulgata*

Gdy łacina stała się językiem Zachodu, zrodziło się zapotrzebowanie na Biblię łacińską. Pierwsze próby przełożenia Biblii na język łaciński zostały podjęte w Afryce, prowincji rzymskiej. Najstarszą wzmiankę o istnieniu łacińskiego przekładu Nowego Testamentu można znaleźć w *Aktach męczenników* ze Scillium (Numidia w Afryce Północnej) z 180 roku po Chrystusie. Pochodzący z tych terenów Tertulian i Cyprian również cytują Pismo Święte po łacinie. Oprócz przekładów dokonanych w Afryce Północnej, zwanych *versio Afra*, pojawiają się stopniowo inne, pochodzące już z Europy, nazywane dziś *Itala*. Mają one charakter fragmentaryczny, stanowią najczęściej tłumaczenia na potrzeby liturgiczne, które dopiero później łączone są w kompletne zbiory pism Starego i Nowego Testamentu.

Przekłady starołacińskie z II i III wieku są oparte – w przypadku Starego Testamentu – na *Septuagincie*. Ten fakt ma olbrzymie znaczenie dla studiów nad greckim przekładem Biblii hebrajskiej, gdyż pozwala na dotarcie do pierwotnej wersji *Septuaginty*. Skutkiem tej zależności od przekładu greckiego jest znaczna ilość grecyzmów w przekładach starołacińskich (np. anatema, agonia, baptismus, misterium itd.).

a) Łaciński przekład św. Hieronima

W IV wieku krążyło po Europie kilka starołacińskich wersji Biblii. Zadanie ich ujednoczenia papież Damazy I zlecił Hieronimowi († 420). Hieronim pochodził z bogatej rodziny chrześcijańskiej. Studia odbył w Rzymie. Chrzest przyjął w 366 roku z rąk papieża Liberiusza. Dalsze studia, którym towarzyszyło coraz głębsze wchodzenie w życie monastyczne, kontynuował Hieronim w Trewirze i Akwilei. W 374 roku ruszył na Wschód. Tam w okolicach Antiochii prowadził życie pustelnicze, studiował Pismo Święte i uczył się języka hebrajskiego. W 378 roku przyjął święcenia kapłańskie w Antiochii. Powrócił do Rzymu w 382 roku. Wówczas papież Damazy powołał go na swego osobistego sekretarza. Powierzył mu też rewizję starołacińskich przekładów Biblii.

Hieronim zlecone mu przez papieża Damazego zadanie rewizji istniejących dotąd łacińskich przekładów Biblii rozpoczął w 383 roku od poprawienia łacińskiego tłumaczenia Ewangelii. Nowa wersja łacińska była gotowa w ciągu roku. Swoją pracę Hieronim oparł na niezidentyfikowanych dotąd manuskryptach łacińskich, w które ingerował coraz mniej w miarę postępu tłumaczenia. W tym samym czasie zaczyna pracę nad tekstami łacińskimi Starego Testamentu. Ich pierwszym rezultatem jest rewizja Księgi Psalmów. Ta pierwsza z trzech Hieronimowych wersji Psalterza została nazwana *Psalterium Romanum* z powodu korzystania z niej w liturgii rzymskiej aż do 1570 roku.

W 385 roku Hieronim powrócił na Wschód i osiedlił się na stałe w Betlejem. Prowadzone tam prace nad przekładem Biblii były możliwe dzięki wsparciu przyjaciół. Były wśród nich wdowa Paula i jej córka Eustachia, rzymskie arystokratki, które wybrały życie ascezy i przewodnictwo duchowe Hieronima. Powstaje najpierw nowa edycja Psalterza, nazwana później *Psalterium Gallicanum*, gdyż jako pierwsze przyjęły ją Kościoły Galii. Do jej opracowania Hieronim posłużył się *Hexapłą* Orygenesesa († 254), który zestawiał w sześciu kolumnach obok siebie tekst Starego Testamentu w następujących wersjach językowych: (1) oryginał hebrajski, (2) jego transkrypcja na język grecki, (3) przekład grecki Akwili, (4) Symmacha, (5) *Septuaginty* i (6) Teodocjona. Krótco potem Hieronim dokonał rewizji Księgi Hioba, Przysłów, Koheleta, Pieśń nad Pieśniami i Kronik. Z tych przekładów przetrwała do dziś tylko rewizja Hioba, zaś o pozostałych dowiadujemy się z „prologów”, które Hieronim napisał do nich.

Ok. 390 roku Hieronim rezygnuje w pracy nad przekładem Starego Testamentu z tłumaczenia *Septuaginty* i zaczyna pracować bezpośrednio na tekście hebrajskim. Decyzja była niezwykle odważna, gdyż w owym czasie większą rolę w Kościele zachodnim odgrywała Biblia grecka niż oryginalna Biblia hebrajska. Postęp prac translatorskich Hieronima można śledzić dzięki jego wstępom do poszczególnych ksiąg:

- ok. 391 roku – przekład ksiąg Samuela i Królów;
- lata 392-393 – przekład Psalterza (to już trzecia jego wersja, nazwana *Psalterium iuxta Hebraeos*), księgi prorockie i Hioba;
- 394 rok – przekład ksiąg Ezdrasza i Nehemiasza;
- 396 rok – przekład Ksiąg Kronik;
- 398 rok – przekład Księgi Przysłów, Pieśni nad Pieśniami i Księgi Koheleta;
- ok. 401 roku – przekład Pięcioksięgu;
- ok. 405 roku – przekład ksiąg Jozuego, Sędziów, Rut, Judyty, Estery i Tobiasza.

Przez cały ten czas Hieronim pogłębiał swoją znajomość języka hebrajskiego i aramejskiego. Korzystał też z bezpośredniej pomocy Żydów, czerpał z ich egzegezy zawartej w targumach. Przekład Hieronima ma często charakter apologetyczny, wynikający z jego dialogu z Żydami, wobec których podkreślał osobowy charakter mesjańskich prorocत्व obecnych w Starym Testamencie. Dla przykładu można przywołać jego przekład fragmentu prorocтва Iz 45,8. W oryginalnym tekście hebrajskim brzmi ono: „niech otworzy się ziemia i niech wydadzą zbawienie” (niebo razem z ziemią), zaś w przekładzie Hieronima prorocत्व to stanowi już zapowiedź Zbawiciela: „aperiatur terra et germinet salvatorem” („niech otworzy się ziemia i wyda zbawiciela”).

b) Rozpowszechnienie *Wulgaty* w Kościele

Hieronimowy przekład Biblii hebrajskiej i Ewangelii nie zyskał od razu powszechnej aprobaty. Cały czas były w użyciu tłumaczenia starołacińskie Pisma Świętego, które było kopiowane nawet jeszcze w XIII wieku. Powstanie *Wulgaty* dokonało się stopniowo poprzez łączenie w jeden zbiór przekładów Hieronima z przekładami starołacińskimi. Dodać trzeba, że Hieronim nie przełożył listów nowotestamentalnych. Ich przekład, który stanowił część ustalonego ok. 800 roku tekstu *Wulgaty*, jest dziełem tłumacza bliskiego czasom Hieronima. Popularność Hieronimowego przekładu wciąż jednak rosła, czego świadectwem mogą być dodawane do jego tekstu nowe elementy, jak tytuły rozdziałów w księgach biblijnych czy też wprowadzenia do nich.

Istotnym krokiem w kierunku stworzenia kompletnej Biblii łacińskiej było dzieło, którego dokonał w połowie VI wieku Kasjodor († 583). Po zrezygnowaniu z wysokich urzędów na dworze Gotów

rzządzających w tym czasie Italią założył on w 538 roku w Vivarium w południowej Italii klasztor oparty na regule św. Benedykta. W tym klasztorze wraz z innymi mnichami przygotował trzy edycje łacińskiego Pisma Świętego, z których później największą rolę odegrał *Codex grandior*. Ten jednotomowy kodeks zawierał Hieronimową rewizję przekładu *Septuaginty* oraz jego tłumaczenie Ewangelii, natomiast pozostałe księgi biblijne pochodziły z innych przekładów starołacińskich. Trzecia edycja przygotowana przez Kasjodora była wariantem „kodeksu większego” wykorzystującego tłumaczenia Starego Testamentu, których Hieronim dokonał bezpośrednio z Biblii hebrajskiej. *Codex grandior* trafił w 678 roku do klasztoru w Wearmouth w Nortumbrii (anglosaskie królestwo w VI-IX wieku obejmujące południową Szkocję i północną Anglię) za sprawą jego opata, Coelfrida, który przyczynił się do skopiowania go w początkach VIII wieku. Ten manuskrypt otrzymał nazwę Kodeksu Amiatyńskiego, który stał się podstawą innych łacińskich przekładów anglosaskich. Obok tej tradycji przekładu rozwijały się także inne warianty łacińskie Biblii: włoskie, hiszpańskie, irlandzkie i galijskie.

Gdy za panowania Karola Wielkiego († 814), najwybitniejszego władcy średniowiecznej Europy, dochodzi do odrodzenia życia kulturalnego na kontynencie (tzw. renesans karoliński), następuje również ustalenie tekstu łacińskiego Biblii, którego podstawą był przekład św. Hieronima. Stało się to za sprawą Alkuina, który kierował założoną przez Karola Wielkiego szkołą pałacową. W 796 roku Alkuin opuszcza dwór i osiada w opactwie benedyktyńskim św. Marcina w Tours. Podczas koronacji Karola Wielkiego na cesarza w 800 roku Alkuin przedstawia mu kompletny tekst Biblii łacińskiej, który został oparty na Kodeksie Amiatyńskim i związanej z nim tradycji łacińskich przekładów Nortumbrii (z niej pochodził Alkuin), poszerzonej o wariant przekładów łacińskich z południowej Italii. Biblia Alkuina stała się pierwszą standardową Biblią łacińską – *Wulgatą*.